David K. Wyatt

จดหมายเหตุระยะทาง เสด็จประพาสในรัชกาลที่ ๕

เสด็จประพาสหัวเมืองในแหลมมลายู

รัตนโกสินทรศก ๑๑๗, ๑๑๘, ๑๑๙ รวม ๓ คราว

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร กรุงเทพ ฯ

ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๖๒

พระบาทสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

บรมราชชนนี พระพันปีหลวง

จดหมายเหตุระยะทาง

พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่๕กับสมเด็จพระบรมราชินีนารถ

เสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายู

เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๗, ๑๑๘, ๑๑๙ รวม ๓ คราว

ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ

ข้าพระพุทธเจ้า ขุนโสภณอักษรกิจ พิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวาย

สนองพระเดชพระคุณ ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน

งานพระบรมศพ

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถ

พระบรมราชชนนีพันปีหลวง

คำรบ ๗ สัตมวาร

ณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พ.ศ. ๒๔๖๒

ระยะทางเสด็จพระราชดำเนิน
ประพาศชายทเลตวันตก

๏ วันที่ ๒๓ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๗ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทางพระทวารกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ประทับพระราชยาน พร้อมด้วยกระบวนนำตามเสด็จพระราชดำเนิน ออกประตูศรีสุนทร ไปประทับพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย มีพระราชดำรัสด้วยพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าทูลลอองธุลีพระบาทพอสมควรแล้ว เสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรี ใช้จักรขึ้นไปกลับลำน่าวัดราชาธิวาศ ล่องลงไปตามลำน้ำเจ้าพระยา

เวลาเที่ยงเรือพระที่นั่งถึงเมืองสมุทปราการ ที่ป้อมผีเสื้อสมุทยิงปืนใหญ่ถวายคำนับ รอเรือพระที่นั่งที่ด่านเมืองสมุทปราการ ข้าหลวงผู้รักษาเมืองกรมการลงเรือเล็กมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท พระราชทานธูปเทียนให้ไปบูชาพระสมุทเจดีย์ ราษฎรมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาททูลเกล้า ฯ ถวายของตามเคย เรือพระที่นั่งรออยู่ประมาณ ๒๐ นาที แล้วจึงใช้จักรต่อไป ที่ป้อมผีเสื้อสมุทยิงปืนใหญ่ถวายคำนับอีกคราวหนึ่ง เรือพระที่นั่งใช้จักรมาทอดที่ปากน้ำตรงร่องภูกรอเวลาน้ำขึ้นจนเวลาทุ่ม ๑ กับ ๑ นาที จึงออกเรือพระที่นั่งข้ามสันดอน แลใช้จักรต่อไปตลอดคืน ฯ

๏ วันที่ ๒๔ เรือพระที่นั่งเดินสายตัดตรงเกาะพงันแลไม่เห็นฝั่ง คลื่นมีเล็กน้อยพอเรือโยน แต่ลมตวันตกพัดจัด เวลาย่ำค่ำถึงเกาะพงันแขวงเมืองกาญจนดิษฐ์ ๑ ทอดเรือพระที่นั่งที่อ่าวธารเสด็จ พบเรือราญรุกไพรีคอยรับเสด็จอยู่ที่นั้น พระยารัตนเสรษฐีข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพร พระยาวิชิตภักดิ ผู้ว่าราชการเมืองกาญจนดิษฐ์ นายพินิตราชการ ข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองไชยา มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง ไม่ได้เสด็จประพาศ ประทับแรมที่นี้ เรือราญรุกไพรีออกวันนี้ล่วงน่าไปรับเสด็จเมืองสงขลา ฯ

๏ วันที่ ๒๕ เวลาเช้า ๓ โมง เสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียง เรือกลไฟดำรงรัฐจูงไปเข้าอ่าว พ้นอ่าวธารเสด็จไปอีกแหลมหนึ่ง เสด็จขึ้นบก มีราษฎรชาวเกาะพงันมาเฝ้าถวายของ แลมีพลับพลาที่ประทับ ทรงพระดำเนินไปตามทางที่กรมการตัดไปขึ้นเขาเลียบลำธารขึ้นไป มีน้ำตกเปนที่ประทับพักสามระยะ ถึงระยะที่ ๔ เปนที่สุดทาง ๒๗ เส้น ประทับทรงจารึกอักษรพระนาม จ. ป. ร. แลศก ๑๑๗ แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้านายข้าราชการจารึกต่อจนแล้ว แลฉายพระรูปเสร็จแล้ว เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จกลับลงจากน้ำตกมาถึงน่าผาต้นทาง ทรงจารึกอักษรที่น่าผา พระราชทานนามธารน้ำตกนี้ว่าธารประเวศ โปรดเกล้า ฯ ให้กรมการจารึกต่อไป แล้วเสด็จมาประทับพลับพลาครู่หนึ่ง พระราชทานเงินแจกราษฎร แล้วเสด็จเรือพระที่นั่ง เรือกลไฟจูงมาประทับที่อ่าวธารประพาศ เสด็จขึ้นที่น้ำตกธารประพาศ สรงน้ำแล้ว

---

๑ เดิมชื่อบ้านท่าทอง ตั้งเปนเมืองกาญจนดิษฐ์ คือเมืองสุราษฎร์ธานีเดี๋ยวนี้

ประทับเสวยกลางวันที่พลับพลา มีฝนตกใหญ่ครู่หนึ่ง พอฝนหายเวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลายามครึ่งออกเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๒๖ เรือพระที่นั่งตัดออกห่างฝั่งไม่มีคลื่น เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่งถึงเมืองสงขลา พบเรือราญรุกไพรี เรืออัครเรศรัตนาศน์ เรือจำเริญ ทอดเรือพระที่นั่งแล้ว พระยาสุขุมนัยวินิต[๑] ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช พระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา พระยาอภัยบริรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองพัทลุง มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท แล้วพระยาเสนีณรงค์ฤทธิ รายามุดาเมืองไทรบุรี พระยาวิเศษสงคราม เจ้าเมืองปลิศ กับตนกูมหมัดบุตรพระยายุทธการโกศล มาคอยรับเสด็จอยู่เมืองสงขลา มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทด้วย

แล้วสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ กรมพระภาณุพันธุวงษ์วรเดช ซึ่งเสด็จมาจัดการรับเสด็จที่เมืองนครศรีธรรมราชเสด็จมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทด้วย เวลาบ่ายเสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียง ไปประทับที่ฝั่งหาดทราย มีพลับพลาแลตะพานท่าเสด็จขึ้นเสด็จจากเรือพระที่นั่งทรงม้าพระที่นั่งไปถึงเชิงเขาตังกวน ทรงพระดำเนินขึ้นเขาถึงศาลาที่ทรงสร้าง เสด็จประทับทอดพระเนตรภูมิสถานเมืองสงขลาโดยรอบ แล้วเสด็จขึ้นนมัสการพระเจดีย์บนยอดเขา เสด็จ

---

๑ พระยาสุขุมนัยวินิต คือเจ้าพระยายมราชบัดนี้ พระยาวิเชียร ชม ณสงขลา พระยาอภัยบริรักษ์ เนตร จันทโรจวงศ์

กลับตามทางเดิม มาประทับพลับพลาครู่หนึ่ง แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง เวลาย่ำค่ำครึ่ง ประทับแรมที่นี้ ฯ

๏ วันที่ ๒๗ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งตีกระเชียงไปพ่วงเรือกลไฟสครูที่ปากน้ำ ไปประทับที่ท่าเมืองเสด็จขึ้นบก มีข้าหลวงเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการเมืองกรมการรับเสด็จ ทรงพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรที่ว่าการมณฑล คือที่ว่าการอำเภอเมือง ที่ว่าการข้าหลวงใหญ่ แลศาลมณฑล ทอดพระเนตรผู้พิพากษาใหญ่อ่านคำพิพากษา แล้วเสด็จจากที่นั้น ไปประทับบ้านพระยาวิเชียรคีรีทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ ในบ้านนั้น แลทรงฉายพระรูปที่ห้องชักรูปของพระยาวิเชียรคีรี แล้วเสด็จมาประทับที่พักพระยาสุขุมนัยวินิต เสวยกลางวันที่นั้น เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จพระราชดำเนินประพาศตามถนนตลาด แลทอดพระเนตรตลาดชานกำแพงเมืองข้างนอก แล้วเสด็จประทับที่วัดมัชฌิมาวาศ ประทับในพระอุโบสถ พระรัตนมุนีเจ้าคณะมณฑล พระครูรัตนโมลี เจ้าคณะเมือง พระครูวิสุทธิโมลีเจ้าอาวาศ กับถานานุกรมอันดับรับเสด็จในพระอุโบสถ ทรงนมัสการพระแลรับสั่งกับพระสงฆ์ตามสมควร แลพระราชทานมูลค่าจตุปัจจัยแก่พระสงฆ์เหล่านั้น เสด็จออกจากพระอุโบสถ แล้วพระราชทานเงินแจกอุบาสิกา แล้วทรงรถพระที่นั่งอ้อมกำแพงเมืองทางด้านใต้ มาทางด้านตวันออก แล้วอ้อมมาทางด้านเหนือ พอมีพยุฝน เสด็จพระราชดำเนินไปประทับที่บ้านพระยาวิเชียรคีรี พอพยุสงบแล้ว เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง กลับมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาย่ำค่ำเศษ ฯ

๏ วันที่ ๒๘ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งไปประทับที่ท่าขึ้นเมืองเหมือนเวลาวานนี้ แล้วทรงม้าพระที่นั่ง พร้อมด้วยกระบวนนำตามเสด็จพระราชดำเนินไปทางถนนตลาด แล้วลงถนนริมกำแพงเมืองออกประตูเมืองด้านทักษิณไปตามถนนที่เปนทางใหญ่ ระยะทางประมาณ ๒๐๐ เส้น ถึงสวนพระยาวิเชียรคีรี ซึ่งมีชื่อว่าวัดทศมีวัน[๑] ประทับที่เรือนของพระยาวิเชียรคีรีซึ่งจัดเปนที่รับเสด็จ เสวยกลางวันที่นั้น แล้วทรงพระดำเนินประพาศทอดพระเนตรบริเวณสวน แลศาลาที่ไว้ฆ้ายชื่อเจ้าพระยาวิเชียรคีรี แลพระยาสุนทรานุรักษ์[๒] ผู้เปนปู่แลเปนบิดาของพระยาวิเชียรคีรีบัดนี้ แล้วเสด็จกลับมาประทับที่เรือนพระยาวิเชียรคีรีอีก จนเวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จทรงม้าพระที่นั่งกลับมาตามทางเดิมมาถึงท่าเสด็จลงเรือพระที่นั่งมายังเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลา ๒ ทุ่มครึ่งออกเรือพระที่นั่งมหาจักรีจากเมืองสงขลาตัดลงข้างใต้ ฯ

๏ วันที่ ๒๙ เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง เรือพระที่นั่งถึงปากน้ำเมืองกลันตัน เรือราญรุกไพรีซึ่งล่วงน่ามาก่อน ยิงปืนใหญ่ถวายคำนับรับเสด็จ แล้วพระยาพิพิธภักดี เจ้าเมืองกลันตัน พระโยธิประดิษฐราชามุดา พระรัษฎาธิบดีบุตร ผู้ช่วยราชการ ลงมายังเรือพระที่นั่ง ทรงเครื่องครึ่งยศ พระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการแต่งครึ่งยศเสด็จออกในห้องท้องพระโรง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ นำแขกเมืองเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท พระโกชาอิศหาก

---

๑ สวนนี้เรียกกันเปนสามัญว่า สวนตนุ

๒ เจ้าพระยาวิเชียรคีรี เม่น พระยาสุนทรานุรักษ์ เนตร

เปนล่าม มีพระราชปฏิสัณฐารแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตร ให้พระยากลันตันเปนพระยาเดชานุชิต[๑] จางวางเมืองกลันตัน แลพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๑ มหาสุราภรณ์ ให้รายามุดาเปนพระยาพิพิธภักดี พระยากลันตันพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๒ จุลสุราภรณ์ ให้พระรัษฎาธิบดีบุตร เปนพระโยธีปดิยุทธรายามุดา เมืองกลันตัน พระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ มัณฑนาภรณ์ แล้วพระราชทานพระบรมราโชวาท ให้ตั้งใจรักษาราชการบ้านเมือง แล้วสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนารถเสด็จออก แขกเมืองเฝ้า มีพระราชปฏิสัณฐารตามสมควร แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้แขกเมืองกลับไปรับเสด็จที่เมือง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงผลัดเครื่องแต่งพระองค์ทรงเครื่องตามธรรมเนียม เจ้านายข้าราชการก็แต่งตามธรรมเนียม เสด็จลงเรือพระที่นั่งติกระเชียงไปเข้าร่องน้ำ เรือกลไฟเล็กของพระยาเดชานุชิต จูงไปตามร่องน้ำเข้าปากน้ำ ซึ่งน้ำแทงทลุออกใหม่ใกล้กว่าปากน้ำเดิมหน่อยหนึ่ง มีเรือแขกพายแห่เสด็จเปนอันมาก เสียงฆ้องแลขานยาวกึกก้องตามลำน้ำสองข้างทาง ตั้งแต่ร่องน้ำตลอดเข้ามาในลำแม่น้ำจนกระทั่งถึงเมือง มีเรือแขกทอดสองข้างนอกร่องน้ำตลอดมา เวลาย่ายโมง ๑ เรือพระที่นั่งถึงเมืองกลันตัน ระยะทางสองชั่วโมงเศษ

๑ ตำแหน่งจางวางเมืองกลันตันผิดกับที่อื่น ด้วยแขกนับถือตำแหน่งพระยาจางวางว่าเปนสุลต่าน พระยากลันตันเปนแต่รายา เพราะฉนั้นการที่ทรงเลื่อนพระยากลันตันเปนพระยาจางวาง แขกถือว่าทรงยกย่องเกียรติยศขึ้นเปนสุลต่าน มิใช่เปนผู้กำกับราชการอย่างเมืองอื่น

ประทับท่า มีตะพานเปนทางเสด็จขึ้น ตามทางเสด็จลาดปรำปูผ้า มีคนถือหอกซัดยืนรายสองข้างไปถึงพลับพลา มีพระสงฆ์เจ้าอธิการวัดในเมืองกลันตัน ๑๐ รูป มาคอยชยันโต เสด็จพระราชดำเนินขึ้นบก มียิงปืนใหญ่ถวายคำนับ เสด็จประทับพลับพลา พระยาจางวาง พระยากลันตัน รายามุดา แลญาติพี่น้องศรีตวันกรมการ กับตันจีนเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท มีพระราชดำรัสปฏิสันฐารตามสมควร แล้วเสด็จทอดพระเนตรร้าน ซึ่งปลูกรับเสด็จต่อจากพลับพลา ถึงประตูบ้านพระยาเดชานุชิต ทรงซื้อสิ่งของต่าง ๆ มีผ้าโสร่งไหมแลผ้าขาวม้าไหมเปนต้น แล้วเสด็จประทับในบ้านพระยาเดชานุชิต พวกญาติพี่น้องบุตรภรรยาเจ้าเมืองกลันตันเก่าใหม่ทั้งปวงเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ตั้งเครื่องเสวยกลางวัน แล้วเสด็จกลับมาประทับที่พลับพลาครู่หนึ่ง แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง เรือกลไฟเล็กของพระยาเดชานุชิตจูงออกจากเมืองกลันตัน บ่าย ๓ โมงล่องน้ำมาตามทางเดิม พอจวนจะออกปากน้ำมีพยุฝนพัดเรือพระที่นั่ง เสด็จประทับที่ทำเนียบเปนที่พักพระยาเดชานุชิตจนฝนหาย แล้วจึงเสด็จลงเรือพระที่นั่ง โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาเดชานุชิตกราบถวายบังคมลากลับที่นั้น เพราะจะตามมาส่งเสด็จถึงเรือพระที่นั่งก็เปนเวลาลมจัด เรือพระที่นั่งติดกระเชียงมาออกปากน้ำ แลอ้อมตามร่องมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง รออยู่จนเวลา ๒ ทุ่มครึ่ง ถอนสมอเรือพระที่นั่งใช้จักรต่อไป ฯ

๏ วันที่ ๓๐ เวลาย่ำรุ่งเศษ เรือพระที่นั่งถึงเมืองตรังกานู ทอดเรือพระที่นั่ง พระยาพิไชยภูเบนทร์ พระยาตรังกานู ป่วยเปนโรค

เส้นพิการ ให้เปนเหน็ยชาเดินไม่ถนัด มารับเสด็จในเรือพระที่นั่งไม่ได้ ให้ญาติของพระยาตรังกานูลงมาแทน คือตนกูยะซา ตนกูอายุบะกะ ตนกูมง เวลาเช้า ๔ โมงเศษ พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องครึ่งยศอย่างเวลาวานนี้ เสด็จออกในห้องท้องพระโรง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ นำตนกูสามคนนั้นเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท มีพระราชดำรัสปฏิสัณฐารตามสมควร แล้วแขกเมืองกราบถวายบังคมลาไปรับเสด็จบนบก ทรงผลัดเครื่องแต่งพระองค์ แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียง พร้อมด้วยกระบวนเรือนำตามเสด็จพระราชดำเนิน ไปเข้าปากน้ำประทับท่าเมืองตรังกานูมีตะพานทางเสด็จขึ้น บุตรพระยาตรังกานู แลญาติพระยาตรังกานูคอยรับเสด็จอยู่ที่นั้น ตามทางลาดผ้าขาว แลดาดเพดานผ้าขาว มีคนถือหอกซัดยืนรายทางสองข้าง แลยิงปื้นใหญ่ถวายคำนับ เสด็จพระราชดำเนินไปประทับที่บ้านพระยาตรังกานู ตัวพระยาตรังกานูคอยรับเสด็จอยู่ที่น่าหอนั่ง เสด็จขึ้นประทับบนหอนั่ง พระยาตรังกานูแลญาติพี่น้องเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท รับสั่งกับพระยาตรังกานูตามสมควร แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปประทับที่เรือนตึกทำใหม่ของพระยาตรังกานู เสวยกลางวันที่นั้น แล้วเสด็จกลับตามทางเดิม มาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาเที่ยงครึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ส่งเหรียญจักรพรรดิมาลาไปพระราชทานตนกูสะหะ ซึ่งเปนญาติผู้ใหญ่ของพระยาตรังกานู อายุ ๘๐ เศษ กับตนกุจิเจ้าเมืองเบสุตเปนญาติของพระยาตรังกานู รวมได้รับพระราชทานเหรียญจักรพรรดิมาลา ๒ คน เวลาบ่าย ๒ โมง

ออกเรือพระที่นั่งจากเมืองตรังกานู กลับขึ้นทางข้างเหนือ เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่งถึงเกาะริดัง เรือพระที่นั่งทอดสมอในอ่าวที่มีน้ำพุ ซึ่งเคยเสด็จพระราชดำเนินประพาสแต่ก่อนแล้ว เสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียงไปประพาสที่อ่าวต่อออกไปข้างนอกอีก ที่นั้นมีบ้านริมหาดทรายปลูกต้นมะพร้าว แต่หาดตื้นแลมีปะการังใต้น้ำมาก เรือพระที่นั่งติดตื้นเข้าจอดชิดหาดไม่ได้ เสด็จลงเรือเล็กของชาวบ้านที่นั้นไปประทับที่ฝั่ง ทรงพระดำเนินประพาสตามหาดทรายจนเวลาจวนมืด เสด็จกลับมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาย่ำค่ำเศษ ครั้นเวลา ๑๐ ทุ่มออกเรือพระที่นั่งเดินต่อไป ฯ

๏ วันที่ ๓ กรกฎาคม เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง เรือพระที่นั่งถึงปากน้ำตำบลบันนารา[๑] แขวงเมืองสายบุรี ทอดสมอเรือพระที่นั่งแล้ว พวกหัวเมืองแขกทั้งข้าหลวงแลเจ้าเมืองกรมการ ลงมายังเรือพระที่นั่ง เสด็จออกห้องท้องพระโรง ทรงเครื่องตามธรรมเนียม พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ นำข้าหลวงแลเจ้าเมืองกรมการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระยาเพ็ชราภิบาลนฤเบศร์ พระยาหนองจิก พระยาสุริยสุนทร พระยาสาย พระโยธานุประดิษฐ์ ผู้ช่วยราชการเมืองยิหริ่ง พระพิพิธภักดี ผู้ช่วยราชการเมืองตานี หลวงพรหมภักดี ข้าหลวงผู้ช่วยราชการเมืองตานี หลวงบำรุงราชกิจ ข้าหลวงผู้ช่วยราชการเมืองสาย ขุนพินิจประชากร ข้าหลวงผู้ช่วยราชการเมืองระแงะ

---

๑ คือเมืองนราธิวาสบัดนี้

มีพระราชปฏิสัณฐารตามสมควรแล้ว ข้าราชการหัวเมืองแขกแลข้าหลวงที่เฝ้านั้น กราบถวายบังคมลาจากที่เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ไปคอยรับเสด็จบนบก ครั้นเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียงไปเข้าปากน้ำ มีหมู่บ้านราษฎรริมลำน้ำเปนอันมาก ลำน้ำกว้างใหญ่ภูมิฐานดี มีเรือเมล์เมืองสิงคโปร์ทอดบรรทุกของอยู่ลำหนึ่ง ทางเสด็จผ่านหมู่บ้านไปแล้วจึงถึงพลับพลา ประทับเรือพระที่นั่งเสด็จขึ้นบก มีพระสงฆ์สวดชยันโต ๘ รูป เสด็จขึ้นประทับพลับพลา พวกแขกซึ่งลงไปเฝ้าในเรือพระที่นั่ง กับพวกที่รับเสด็จอยู่บนบก คือ พระยาพิพิธเสนามาตย์ พระยายิหริ่ง พระยาณรงค์ฤทธิ พระยายะลา พระยาภูผาภักดี พระยาระแงะ กับหลวงจินคณานุรักษ์ เมืองตานี เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ประทับที่พลับพลาประมาณครึ่งชั่วโมง แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งขึ้นไปประพาศข้างเหนือน้ำ ถึงท่าที่จะขึ้นไร่มันสำโรงแลโรงงานทำแป้งของพระยาสายแลพวกหุ้นส่วน แต่ระยะทางบกที่จะไปถึงไร่แลโรงงานนั้นไกลด้วยเวลานั้นบ่ายมากแล้ว จึงหาได้เสด็จพระราชดำเนินประพาศไม่ เสด็จกลับมาประทับที่พลับพลาอีก ทอดพระเนตรแขกให้วานรขึ้นเก็บผลมะพร้าว แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งกลับมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาย่ำค่ำเศษ ครั้นเวลาทุ่มหนึ่งออกเรือพระที่นั่งต่อไป ฯ

๏ วันที่ ๒ กรกฎาคม เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ถึงอ่าวเมืองนครศรีธรรมราช มีเรือกลไฟทอดอยู่หลายลำ ไม่ได้เสด็จประพาศแห่งใด ประทับแรมที่นี่ ฯ

๑ วันที่ ๓ กรกฎาคม เวลาเช้าโมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียงมาเข้าปากกะพน ที่ปากน้ำเปนที่เลนน้ำตื้นต้องเข็นเรือพระที่นั่งทางประมาณ ๕ เส้นจึงถึงกระเชียงได้ต่อมา ถึงบ้านปากกะพูนมีหมู่บ้าน พ้นหมู่บ้านขึ้นไปถึงพลับพลา ตั้งอยู่ฝั่งข้างใต้ ประทับเรือพระที่นั่งเสด็จขึ้นประทับที่พลับพลา พอกระบวนพร้อมแล้ว ทรงม้าพระที่นั่งไปตามถนนขึ้นไปถึงท่าแพเลี้ยวลงทางทิศใต้ มาถึงตลาดท่าวังมีการตกแต่งใบไม้แลธงผูกซุ้มรับเสด็จเปนการครึกครื้น ระยะทาง ๒๗๐ เส้น ถึงพลับพลาที่ประทับแรมเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ กรมพระภาณุพันธุวงษ์วรเดช ทรงเปนแม่กองกระทำการอยู่ที่หมู่ต้นประดู่ใหญ่นอกกำแพงเมืองทิศอุดร ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมง เสด็จออกทรงพระราชยาน พร้อมด้วยกระบวนนำตามเสด็จจากพลับพลาค่ายหลวง เข้าเมืองทางประตูทิศอุดรไปตามทางใหญ่ ถึงวัดพระบรมธาตุ เสด็จประทับในวิหารธรรมศาลา ทรงจุดเทียนนมัสการถวายพุ่มพระพุทธรูป แล้วทรงประเคนเทียนร้อยแก่พระครูถานานุกรมเปรียญในเมืองนครศรีธรรมราช แล้วทรงประเคนผ้าไตรพระสงฆ์ ๒๐ รูป ครองไตรแล้วสวดพระพุทธมนต์สมโภชพระมหาธาตุ แล้วเสด็จวิหารพระม้า[๑] ซึ่งเปนทางขึ้นบนชั้นทักษิณพระบรมธาตุ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นบนชั้นทักษิณทรงประทักษิณพระมหาธาตุ แล้วทรงจุดเทียนนมัสการแลถวายพุ่มแล้ว เสด็จลงทรงจุดเทียนพรรษา ๓ เล่ม

---

๑ วิหารพระม้าเปนมุขกระสัน เชื่อมวิหารเขียนกับพระมหาธาตุที่เรียกว่าวิหารพระม้า เพราะปั้นลายรูปพระมหาสัตวเสด็จทรงม้าออกมหาภิเนษกรมไว้ในนั้น

บูชาพระบรมธาตุที่ในวิหาร แล้วทรงพระดำเนินทอดพระเนตรในบริเวณพระมหาธาตุแลฐานพระศรีมหาโพธิแลวิหารเขียน ซึ่งอยู่หลังเดียวกันกับวิหารพระม้า แล้วโปรดเกล้า ๆ ให้พราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียน แล้วเสด็จประทับที่พลับพลา ซึ่งพระครูเทพมุนีป่านทำขึ้น เปนพลับพลาหลังคามุงกระเบื้อง ช่อฟ้าใบระกาน่าบันประดับกระจก ที่วัดพระบรมธาตุนี้พระครูเทพมุนีได้จัดการปฏิสังขรณ์ ได้ชักชวนชาวเมืองในหัวเมืองแหลมมลายู ปักษ์ใต้ฝ่ายตวันตกทั้งปวงให้ช่วยด้วยทุนทรัพย์เงินทองสิ่งของแลช่วยด้วยกำลังแรง มีผู้มีศรัทธามาช่วยเปนอันมาก ได้ตั้งที่ทำการเปนการใหญ่ จัดการปฏิสังขรณ์ในบริเวณพระมหาธาตุทั่วไปแลได้มีการสมโภชพระมหาธาตุในการเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ เสด็จประทับที่พลับพลา แล้วเสด็จทอดพระเนตรลครที่พลับพลาโรงลครอีกแห่งหนึ่งมีลครเล่นเรื่องอิเหนา เปนลครไทยฝึกหัดขึ้นในเมืองนี้ แล้วเสด็จมาประทับพลับพลา ทอดพระเนตรดอกไม้เพลิง แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับค่ายหลวง เวลา ๒ ทุ่มเศษ มีหนังตลุงเล่นถวายที่พลับพลาประทับแรมที่นี้ ฯ

๏ วันที่ ๔ กรกฎาคม เวลากลางวันเสด็จออกทอดพระเนตรลคร(ม) โนห์รามีเล่นถวาย ๒ โรง แล้วพระครูเทพมุนีเฝ้า รับสั่งด้วยเรื่องการปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ ทรงพระราชดำริห์ที่จะทรงปฏิสังขรณ์พระเจดีย์เล็กที่รายรอบพระมหาธาตุ แล้วทอดพระเนตรแห่ผ้าที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้ทำขึ้นห่มพระมหาธาตุแล้ว พระมหาระตะนะธะ

โซ ม่วง [๑] เฝ้า รับสั่งถามด้วยการเล่าเรียน แลพระพิธีธรรมเมืองนครศรีธรรมราช สวดภาณยักษ์อย่างทำนองที่สวดกันอยู่ในเมืองนี้ ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมง เสด็จออกทรงม้าพระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนินไปประทับที่ศาลชำระความ ทอดพระเนตรผู้พิพากษาชำระตัดสินความ แล้วเสด็จหอพระพุทธสิหิงค์ทรงนมัสการพระ แล้วเสด็จพระราชดำเนินด้วยกระบวนม้าพระที่นั่งต่อไป ถึงวัดพระบรมธาตุ เสด็จพระราชดำเนินเข้าไปประทับในวิหารพระธรรมศาลา ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ แล้วทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสัญญาบัตร ให้พระมหาระตะนะธะโซ ม่วง เปรียญ ๔ ประโยค วัดท่าโพธิ เปนพระศิริธรรมมุนี ที่พระราชาคณะ เจ้าคณะใหญ่เมืองนครศรีธรรมราช มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๔ ตำลึง ให้เลื่อนพระครูเทพมุนี วัดพระบรมธาตุ เปนพระครูเทพมุนี ศรีสุวรรณถปาภิบาล เจ้าคณะเมืองนครศรีธรรมราช ผู้รักษาพระบรมธาตุ มีนิตยภัตรราคาเดือนละตำลึงกึ่ง พระราชทานไตรแพรทั้ง ๒ รูป แต่ตาลิบัตรแฉกหักทองขวางสำหรับพระศิริธรรมมุนี แลตาลิบัตรพุดตาลหักทองขวางสำหรับพระครูเทพมุนีนั้น โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานในกรุงเทพ ฯ ส่งออกมาถวายภายหลัง ขณะพระราชทานสัญญาบัตรนั้น มีพระสงฆ์สวดชยันโต ๑๐ รูป แล้วพระศิริธรรมมุนีถวายยถาแต่ไม่ได้ถวายอติเรก [๒] ครั้นเสร็จการทรงตั้ง

---

๑ คือพระธรรมโกษาจารย์ วัดท่าโพธิ์บัดนี้

๒ การที่ทรงตั้งพระศิริธรรมมุนี ทรงพระราชดำริห์ขึ้นที่เมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพนักงานไม่ได้เตรียมตาลิบัตรแฉกไป ยังไม่ได้รับพระราชทานตาลิบัตรแฉก จึงยังไม่ได้ถวายอติเรก

ตำแหน่งยศพระสงฆ์แล้ว เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระมหาธาตุที่วิหารพระม้า แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปประทับในลานพระมหาธาตุด้านทักษิณ พระครูเทพมุนีได้จัดการที่จะยกจันทันทับเกยตรรอบพระมหาธาตุ ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนารถ ได้พระราชทานเงินช่วยในการปฏิสังขรณ์แต่ก่อน ทรงจับเชือกชักจันทัน สมเด็จพระบรมราชินีนารถ ตามเสด็จพระราชดำเนินไปด้วย ทรงจับเชือกเหมือนกัน แล้วพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการจับเชือกต่อไป พราหมณ์ให้คนทำงานรับแลประโคมพิณพาทย์ ยกจันทันด้านทักษิณมุมตวันออกแล้ว เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรที่พักพระครูเทพมุนีที่วัดน่าพระธาตุ ตรงวัดพระบรมธาตุข้าม มีโรงครัว โรงเลี้ยง โรงงาน หลายหลัง มีผลไม้แลของบริโภคต่าง ๆ สำหรับเลี้ยงคนทำงานซึ่งมีผู้เอามาถวายช่วยประดับประดาตกแต่งห้อยแขวนทั่วไป เปนที่ครึกครื้นน่าชื่นชม แล้วประทับที่กุฎีพระครูเทพมุนี แล้วเสด็จพระราชดำเนินมาขึ้นม้าพระที่นั่งที่วัดพระบรมธาตุ เสด็จพระราชดำเนินกลับถึงค่ายหลวงเวลาทุ่มเศษ ค่ำวันนี้มีลครที่โรงหลังค่ายหลวงเล่นเรื่องรามเกียรติ เปนลครของทรัพย์ภรรยาพระศรีธรรมบริรักษ์จัดเล่นขึ้นเอาอย่างลครในกรุงเทพ ฯ เสด็จออกทอดพระเนตรที่พลับพลาโรงลครเสด็จขึ้น ๕ ทุ่ม ฯ

๏ วันที่ ๕ กรกฎาคม เวลาเช้า ๔ โมง เสด็จขึ้นทรงช้างพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินจากค่ายหลวงไปข้ามลำน้ำ แล้วผ่านไปในทุ่งนาเข้าในป่าระยะทางเกือบ ๒ ชั่วโมง ถึงสวนแมงคุด ตำบลบ้านญวนแหล

ต้นแมงคุดมีเปนดงใหญ่ มีพลับพลารับเสด็จตกแต่งที่พื้นดินเตียนสอาด ประทับช้างพระที่นั่ง เสด็จประพาศในสวนนั้นแล้วเสวยกลางวันที่พลับพลา มีเพลงกระบอกร้องถวาย เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่งเสด็จกลับตามทางเดิม มาถึงพลับพลาบ่าย ๔ โมงเศษ เวลาเย็นเสด็จออกทรงพระดำเนินประพาศที่สนามน่าเมือง แลเสด็จทอดพระเนตรหมู่บ้านแขกที่ริมน้ำ ตรงพลับพลาไปข้างตวันตก เสด็จกลับย่ำค่ำเศษ เวลายามเศษ เสด็จออกทอดพระเนตรลครที่พลับพลาเหมือนเวลาวานนี้ ลครของเงินภรรยาพระศรีธรรมบริรักษ์เล่นเรื่องอิเหนา จัดเล่นขึ้นตามอย่างลครในกรุงเทพ ฯ เปนคู่แข่งกับลครของทรัพย์ที่เล่นถวายเวลาวานนี้ แลลครโรงนี้ที่ได้เล่นถวายทอดพระเนตรที่วัดพระบรมธาตุเมื่อวันที่ ๓ นั้น เสด็จขึ้นเวลา ๕ ทุ่มเศษ ฯ

๏ วันที่ ๖ กรกฎาคม เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จออกทรงม้าพระที่นั่ง ออกจากพลับพลาที่ประทับแรม เข้าในกำแพงเมืองเลี้ยวไปทางถนนริมกำแพงเมือง ประทับทอดพระเนตรที่ขังนักโทษอยู่ที่ป้อม แล้วทรงม้าพระที่นั่งต่อมาตามถนนริมกำแพงด้านตวันตก มาเลี้ยวเข้าถนนใหญ่ประทับที่วัดพระบรมธาตุ ทรงนมัสการแล้วเสด็จทอดพระเนตรการในลานพระมหาธาตุ ทรงพระราชดำริห์จะทรงปฏิสังขรณ์วิหารสามจอมที่อยู่ในบริเวณลานพระมหาธาตุ มีพระเจดีย์ใหญ่ต่อเนื่องจากวิหาร แล้วทรงม้าพระที่นั่งเสด็จประทับที่ศาลหลักเมืองทอดพระเนตรเทวรูป แล้วเสด็จพระราชดำเนินมาออกนอกกำแพงเมือง ผ่านพลับพลาค่ายหลวง มีพระสงฆ์สวดชยันโตที่วัดประตูขาว ใกล้

พลับพลาเหมือนเมื่อเวลาเสด็จขึ้น เสด็จพระราชดำเนินต่อมาถึงร่มไม้ใหญ่ หยุดม้าพระที่นั่งพักครู่หนึ่งแล้วเสด็จต่อไปถึงทางแยกเข้าสวนป่าละเมาะ ทรงม้าพระที่นั่งประพาศในที่นั้น เสด็จลงจากม้าพระที่นั่ง ๒ แห่ง ที่นี้เปนเนินแลมีต้นไม้เปนหย่อม ๆ มีที่เตียนหญ้าขึ้นเขียวงามเหมือนหนึ่งสวนที่คนทำ แลไปจากเนินเห็นทุ่งนาแลภูเขา แลมีต้นสาวหยุดดอกดกหอมระรื่นไปเปนที่งามน่าชมมาก โปรดเกล้า ฯ พระราชทานนามที่นี้ว่า "สวนราชฤดี" ที่ซึ่งเปนสวนนี้ยาวประมาณ ๒๐ เส้น กว้างประมาณ ๑๕ เส้น แล้วทรงม้าพระที่นั่งต่อไปตามหย่อมไม้มาเข้าทางเดิมค่ำมืดในระยะทาง มาถึงตำบลท่าแพเวลาทุ่มเศษ มีพลับพลาแลตะพานน้ำ ประทับเสวยเครื่องว่าง แล้วเสด็จเรือพระที่นั่งออกจากท่าแพล่องลงมาตามลำน้ำทางกว่าครึ่งชั่วโมงจึงถึงท่า ซึ่งเสด็จขึ้นบกเมื่อขามา แล้วไปออกปากน้ำเปนเวลาน้ำขึ้น เรือพระที่นั่งไปได้สดวกพ้นที่ตื้น แล้วเรือสกรูจงมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลายามเศษเสด็จขึ้น ครั้นเวลา ๒ ยาม เรือพระที่นั่งใช้จักรต่อมา ฯ

๏ วันที่ ๗ กรกฎาคม เวลารุ่งเช้าถึงเกาะพงัน เรือพระที่นั่งทอดที่อ่าวธารเสด็จ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งเล็กไปประทับเสด็จขึ้นที่เกาะ มีราษฎรมาเฝ้าถวายของ เสด็จพระราชดำเนินไปตามทางหลังเขา เลี้ยวลงธารที่จารึกอักษรพระนาม จ. ป. ร. ชั้นที่ ๑ ประทับที่นั้น โปรดเกล้า ฯ ให้จารึกศิลาศักราช ๑๒๖๐ หมายที่เสด็จพระราชดำเนิน ต่อจากศักราชที่จารึกไว้แต่ก่อน ๔ คราวมาแล้ว คราวนี้เปนครั้งที่ ๕ แล้วทรงฉายพระรูป แล้วเสด็จพระราชดำเนิน

กลับมายังที่สรงที่ต้นธารประทับสรงน้ำแล้ว เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งกระเชียงมาขึ้นเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาย่ายโมง ๑ ครั้นเวลาย่าย ๒ โมงครึ่ง ออกเรือพระที่นั่งใช้จักรต่อมา เวลาทุ่มครึ่งตรงปากน้ำเมืองหลังสวน เรือพระที่นั่งทอดห่างเพราะมีคนัก พระยาจรูญราชโภคากร ผู้ว่าราชการเมืองกับทั้งผู้ว่าราชการเมืองที่อยู่ติดต่อใกล้เคียง คือพระยาวิชิตภักดี เมืองกาญจนดิษฐ์[๑] นายพินิตราชการ เมืองไชยา พระศรีโลหะภูมิพิทักษ์ เมืองระนอง ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ในเรือพระที่นั่ง ประทับแรมที่นั้ ฯ

๏ วันที่ ๘ กรกฎาคม เวลารุ่งเช้าออกเรือพระที่นั่งขึ้นไปข้างเหนือทางประมาณชั่วโมงเศษถึงเกาะลังกาจิ๋ว แขวงเมืองชุมพร ทอดเรือพระที่นั่งใกล้เกาะ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียงไปประทับที่หาดทราย แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปตามเชิงเขา ที่เกาะนี้มีถ้ำเปนที่นกทำรัง แต่ที่ปากถ้ำน้ำทเลท่วมฦก ทรงพระเก้าอี้หามเสด็จทอดพระเนตรรังนกในถ้ำ เวลานี้นกทำรังมีลูกอ่อน ยังไม่เปนเวลาที่จะเก็บรังนก เปนแต่ทอดพระเนตร แล้วเสด็จกลับมาประทับที่เชิงเขา ทรงจารึกอักษรพระนาม จ. ป. ร. ที่ปากถ้ำเล็กอีกแห่งหนึ่ง

---

๑ พระยาวิชิตภักดี คือพระยาวจีสัตยารักษ์ ขำ ศรียาภัย

นายพินิตราชการ ปั้ว บุนนาค เดี๋ยวนี้เปนพระยาศรีธรรมศุกราช สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบล

พระศรีโลหภูมิพิทักษ์ คอยูหงี่ เดี๋ยวนี้เปนพระดำรงสุจริต จางวางเมืองระนอง

อยู่ต้นทาง แลเลขบอกปีเสด็จ ร. ศ. ๑๐๘ หมายความที่เสด็จประพาศคราวก่อน แล ๑๑๗ สำหรับคราวนี้ แล้วทรงฉายพระรูปแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับลงเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง ออกเรือพระที่นั่งกลับมาทอดเรือพระที่นั่งเมืองหลังสวน เวลาบ่ายโมง ๑ ครั้นเวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จลงเรือพระที่นั่งตีกระเชียงมาเข้าปากน้ำ แล้วเรือกลไฟเล็กจูงมาตามลำแม่น้ำ จวนจะถึงท่าเสด็จขึ้นเรือพระที่นั่งตีกระเชียงต่อมา ถึงตำบลบางยี่โรเรือพระที่นั่งประทับท่าเสด็จพระราชดำเนินขึ้นทรงช้างพระที่นั่งมาตามทางบก ระยะทางประมาณ ๕๐ เส้น ถึงบ้านพระยาจรูญราชโภคากร ตำบลบางขันเงินซึ่งจัดเปนที่ประทับแรม เวลาย่ำค่ำเสด็จขึ้นประทับที่เรือนตึกของพระยาจรูญราชโภคากร เสวยแล้วเสด็จลงทอดพระเนตรลครของพระยาจรูญราชโภคากร เล่นจับระบำแลต่อเรื่องเสภาเมื่อนางวันทองห้ามทัพเสด็จขึ้น ๕ ทุ่มเศษ ฯ

๏ วันที่ ๙ เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จออกทรงช้างพระที่นั่ง ออกจากที่ประทับแรมไปตามทาง สองข้างทางมีสวนแลไร่ตลอดไป ระยะทาง ๑๐๐ เส้นเศษถึงเขาเงิน บางคนก็เรียกเขาเอ็น ประทับช้างพระที่นั่งเสด็จลงทรงพระดำเนินไป นมัสการพระเจดีย์ซึ่งอยู่ริมน้ำตรงน่าถ้ำ พระเจดีย์นี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างขึ้นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาศคราวก่อน แล้วเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปในถ้ำมีพระสงฆ์สวดชยันโตรับเสด็จ คือ พระครูเจ้าคณะแลพระสงฆ์ที่อยู่ในเขานี้ ทรงนมัสการพระพุทธรูปในถ้ำ แลทรงจารึกศิลารัตนโกสินทร

ศก ๑๑๗ ที่อักษรพระนามซึ่งจารึกไว้เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาศในศก ๑๐๘ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับลงเรือพระที่นั่งล่องลงมาตามลำน้ำ ถึงที่ประทับแรมเวลาย่ำค่ำเศษเสด็จขึ้น เวลากลางคืนเสด็จออกทอดพระเนตรลครพระยาจรูญราชโภคากรเหมือนอย่างวานนี้ เล่นเรื่องเจ้าเงาะเมื่อตีคลี เลิก ๕ ทุ่มเศษ ฯ

๑ วันที่ ๑๐ เวลาเช้า ๔ โมง เสด็จออกทรงเรือพระที่นั่งล่องลงมาตามลำน้ำ ออกปากน้ำระยะทาง ๒ ชั่วโมง ถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเสด็จขึ้น เวลาบ่าย ๓ โมง ออกเรือพระที่นั่งจากเมืองหลังสวน ระยะทาง ๒ ชั่วโมงเศษ ถึงปากน้ำเมืองชุมพร ทอดเรือพระที่นั่ง ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งไปประทับที่บ้านปากน้ำ มีสพานเรือกเปนที่เสด็จขึ้น พระยาเพ็ชรกำแหงสงครามแลกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทแล้ว ทรงพระดำเนินไปตามทางพอฝนตกเสด็จประทับพักฝนอยู่ที่ด่านภาษี ทอดพระเนตรช้างของกรมการเมืองชุมพร ซึ่งมีรูปแปลกเปนช้างเตี้ย พอฝนหายแล้วทรงพระดำเนินไปตามถนนหมู่บ้านเลี้ยวออกน่าเขามัทรีประทับที่พลับพลาน่าเขา แล้วเสด็จจากพลับพลามาตามทางตรงถึงสพานเสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียง เสด็จกลับมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาทุ่มเศษ พระยารัตนเสรษฐีซึ่งมารับเสด็จที่เกาะพงันแต่คราวแรกแล้วตามเสด็จพระราชดำเนินในเรือพระที่นั่งตลอดทางนั้น ได้กราบถวายบังคมลาที่นี้ เวลา ๓ ยามออกเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๑๑ เวลาเช้า ๒ โมง ถึงบางตะพานแขวงเมืองกำเนิดนพคุณ ทอดเรือพระที่นั่ง ทอดพระเนตรภูมิสถานที่นี้ ครั้นเวลาเช้า ๕ โมง ออกเรือพระที่นั่งใช้จักรต่อมา จนเวลาย่าย ๓ โมงครึ่ง ถึงเกาะหลักแขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ เรือพระที่นั่งทอดในอ่าว เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธ ข้าหลวงเทศาภิบาล แลพระสัจจาภิรมย์ ผู้ว่าราชการเมืองเพ็ชรบุรี มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง เตรียมจะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นบก พอฝนตกหนักจวนเวลาย่ำค่ำฝนจึงหาย เสด็จพระราชดำเนินลงเรือพระที่นั่งกระเชียง ไปประทับที่สพานเรือก เสด็จขึ้นประทับยนพลับพลา เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธนำหลวงบริบาลคีรีมาศ ผู้ว่าราชการเมืองประจวบคีรีขันธ์ หลวงสุรราชสาคร ผู้ว่าราชการเมืองปราณบุรี พระพลสงคราม จางวางด่านเมืองเพ็ชรบุรี แลราษฎรชาวบ้านตำบลนี้ เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาททูลเกล้า ฯ ถวายของ แล้วทรงพระดำเนินไปตามหาดทรายที่หมู่บ้านข้างใต้พลับพลา แล้วทรงพระดำเนินกลับมาข้างเหนือพลับพลา ประพาศไร่เข้าโพดแลแตงอุลิต แล้วเสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่งกระเชียงมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาทุ่มเศษ เวลา ๒ ยามออกเรือพระที่นั่งตัดข้ามอ่าวไปตวันออก วันนี้พระราชทานผ้าแจกแก่พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ ฯ

๏ วันที่ ๑๒ เวลาเช้า ๒ โมง ถึงเกาะไผ่ ทอดเรือพระที่นั่ง พบเรือเมล์มาจากเมืองจีนทอดอยู่๒ลำ ปราศจากกาฬโรค เวลาเช้า๕โมงออกเรือพระที่นั่งต่อมา ระยะทางประมาณชั่วโมงครึ่ง ถึงเกาะสีชัง

ทอดเรือพระที่นั่ง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีซึ่งมาอยู่ที่ศรีราชา แลขุนพรหมรักษา ผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี[๑] แลกรมการทหารเมืองชลบุรี มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท เวลาย่ำค่ำครึ่งออกเรือพระที่นั่งจากเกาะสีชังมาถึงสันดอนเวลายามหนึ่ง เรือพระที่นั่งข้ามสันดอนมา ถึงที่ภูกเวลา ๔ ทุ่มครึ่ง ทอดเรือพระที่นั่งประทับแรม ฯ

๏ วันที่ ๑๓ เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง ออกเรือพระที่นั่งเข้าปากน้ำที่ป้อมพระจุลจอมเกล้าแลป้อมผีเสื้อสมุท ยิงปืนใหญ่ถวายคำนับ เมื่อเวลาเรือพระที่นั่งผ่านทั้งสองแห่ง ถึงเมืองสมุทปราการรอเรือพระที่นั่ง หลวงนิพัทธกุลพงษ์[๒] ข้าหลวง มารับเทียนธูปเครื่องนมัสการพระสมุทเจดีย์ไปจากเรือพระที่นั่ง แล้วออกเรือพระที่นั่งต่อมา เวลาย่ำเที่ยงถึงท่าราชวรดิษฐ์ เรือพระที่นั่งประทับท่า แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นจากเรือพระที่นั่ง ประทับที่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ดำรัสกับพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าทูลลอองธุลีพระบาทที่มารับเสด็จ แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นทรงพระราชยานมาประทับที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท รับสั่งกับพระบรมวงษานุวงษ์ที่น่าท้องพระโรงครู่หนึ่งแล้วเสด็จขึ้น ฯ

---

๑ ขุนพรหมรักษา เจริญ จารุจินดา ภายหลังเปนพระยาชลบุรานุรักษ์ แล้วเปนพระยาศรีธรรมศุกราช สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบล

๒ หลวงนิพัทธกุลพงษ์ บุนนาค ภายหลังเปนพระยาสมุทบุรานุรักษ์

ระยะทางเสด็จประพาศแหลมมลายู

๏ วันที่ ๑๐ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ประทับพระราชยาน ไปประทับพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย มีพระราชดำรัสด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ แลข้าราชการพอสมควรแล้ว เสด็จประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรี เรือพระที่นั่งใช้จักรขึ้นไปกลับลำที่วัดราชาธิวาศแล้วล่องไปตามลำน้ำเจ้าพระยา เวลาเที่ยง ๓๐ นาที ถึงเมืองสมุทปราการ ที่ป้อมผีเสื้อสมุทยิงปืนใหญ่ถวายคำนับ ทอดเรือพระที่นั่งที่เมืองสมุทปราการ รอเวลาน้ำขึ้นอยู่จนเวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง จึงถอนสมอเรือพระที่นั่งออกปากน้ำ ที่ป้อมพระจุลจอมเกล้ายิงปืนใหญ่ถวายคำนับ เรือพระที่นั่งข้ามสันดอนออกน้ำเขียว แล้วตัดตรงไปเกาะสีชัง เวลาจวน ๔ ทุ่มถึงเกาะสีชัง ทอดสมอเรือพระที่นั่งประทับแรม ฯ

๏ วันที่ ๑๑ เวลาบ่าย ๔ โมง เสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียงไปประทับเสด็จขึ้นที่ตะพานอัษฎางค์ แล้วเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ ในพระจุฑาธุชราชฐานจนทั่ว เวลาค่ำเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งมหาจักรี ทอดประทับแรมอยู่ที่นั้น ฯ

๏ วันที่ ๑๒ เวลาบ่าย ๓ โมง เรือพระที่นั่งมหาจักรีถอนสมอใช้จักรเข้าไปข้างฝั่งทเลตวันออก ประมาณชั่วโมงหนึ่ง ถึงศรีมหาราชาทอดเรือพระที่นั่ง แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียง ไปประทับตะพาน

เจ้าพระยาสุรศักดิมนตรี ซึ่งออกมาอยู่ที่นี้จัดการรับเสด็จ ขุนพรหมรักษา ข้าหลวงว่าราชการเมืองชลบุรี หลวงนฤมิตรสารานุกร จ่าฤทธิพิไชย ซึ่งรับราชการในเมืองชลบุรี มารับเสด็จที่นี้ด้วย เสด็จพระราชดำเนินขึ้นตะพานใหญ่ ไปตามทางถึงบ้านเจ้าพระยาสุรศักดิมนตรี เสด็จประทับที่ในบ้าน แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นบนเนินเขาทอดพระเนตรภูมิลำเนาตำบลศรีมหาราชา แล้วเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรในภูมิสถานเหล่านั้น พอเวลาจวนค่ำเสด็จลงเรือพระที่นั่งที่น่าบ้านเจ้าพระยาสุรศักดิมนตรี กลับเรือพระที่นั่งมหาจักรี ใช้จักรกลับมาประทับแรมที่เกาะสีชัง ฯ

๏ วันที่ ๑๓ เวลาบ่ายฝนตกไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาศ ฯ

๏ วันที่ ๑๔ เวลาย่ำรุ่งออกเรือพระที่นั่ง ไปทอดตำบลบางพระ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียงไปขึ้นฝั่ง กรมทหารเรือจัดการรับเสด็จ พระนรินทรรังสรรค์ เปนผู้บังคับการอยู่ในที่นี้ พระยาวรเดชศักดาวุธ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจิณบุรี [๑] มาเฝ้าด้วย เสด็จขึ้นทอดพระเนตรที่พักทหาร แล้วทรงม้าพระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนินเปนกระบวนม้า ไปทอดพระเนตรภูมิลำเนาตำบลบางพระ หนทางไปในสวนในป่า แลลงชายทเลเลียบหาดทราย แล้วเสด็จขึ้นบนเนินเขาเรียกว่าเขาพระบาท แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งที่ท่าเดิม เสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่งมหาจักรี ออกเรือเวลาบ่าย ๓ โมง เลียบ

---

๑ **พระยาวรเดชศักดาวุธ (เจ๊ก จารุจินดา) ภายหลังเปนพระยาเทพอรชุน พระนรินทร์รังสรรค์ ชื่อทอง**

ไปตามฝั่งตวันออก เวลาทุ่มเศษถึงเกาะคราม ทอดเรือพระที่นั่งประทับแรม ฯ

๏ วันที่ ๑๕ เวลาเช้า ๒ โมง เสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียงไปขึ้นเรือกลไฟเทวาสุราราม เลียบเกาะครามไปด้านตวันออก ไปทอดที่ตรงหาดขาม เสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียงไปเสด็จขึ้นที่หาด ทอดพระเนตรขุดฟองตนุ แล้วเสด็จหาดนวนอีกแห่ง ๑ แล้วเสด็จกลับมาเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาบ่ายโมงเลื่อนเรือพระที่นั่งเข้าไปทอดที่อ่าวซาวันในเกาะครามนี้ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียงขึ้นประทับที่หาด ทอดพระเนตรพรานไล่กวาง แลประพาศในที่เหล่านั้นจนเวลาค่ำ เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งเวลา ๒ ทุ่มเศษ เรือพระที่นั่งมหาจักรีออกจากที่ทอดอ่าวซาวัน ตัดข้ามไปฝั่งทเลตวันตก ฯ

๏ วันที่ ๑๖ เวลาเช้าเห็นฝั่งทเลตวันตกเหนือเมืองกำเนิดนพคุณ เรือพระที่นั่งเดินห่างฝั่งพอแลเห็นเขาฝั่งสนัด เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่งทอดที่ปากน้ำเมืองชุมพร พระยาเพ็ชรกำแหงสงคราม[๑] ผู้ว่าราชการเมืองชุมพร มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง พร้อมทั้งข้าหลวงคลัง ข้าหลวงยุติธรรม ไม่ได้เสด็จขึ้นบก เวลา ๕ ทุ่มเศษออกเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๑๗ เวลาเช้า ๒ โมงครึ่งถึงเกาะพงัน เรือพระที่นั่งทอดที่อ่าวธารเสด็จ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียง

---

๑ พระยาเพ็ชรกำแหงสงคราม มลิ

ขึ้นบก มีพันพุฒอนุราช[๑] ปลัดเมืองกาญจนดิฐ กับข้าหลวงคลังอีกคนหนึ่งมารับเสด็จ เสด็จขึ้นที่ศิลาสลักอักษรพระนามชั้นที่ ๑ โปรดให้จารึกศักราช ๑๒๖๑ เติมลง แลทรงฉายพระรูป แล้วเสด็จมาประทับใต้ต้นไทรที่สรง ทรงเครื่องใหญ่แล้วสรงน้ำในธาร แล้วเสด็จมาประทับเสวยกลางวันที่ศาลา พระยารัตนเสรษฐี[๒] ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพร ซึ่งไปคอยรับเสด็จอยู่เกาะสมุยนั้น กลับขึ้นมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จกลับมายังเรือพระที่นั่งทอดประทับแรมที่เกาะพงัน จนเวลา ๓ ยามออกเรือพระที่นั่ง ฯ

๑ วันที่ ๑๘ เวลาเช้าโมงครึ่ง ถึงเกาะเต่า[๓] ทอดเรือพระที่นั่งแล้ว เวลาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งไปประทับที่หาดทราย ทรงพระดำเนินประพาสตามหาด แล้วทรงพระดำเนินขึ้นบนเนินลูกเขาน้อย ตัดไปลงหาดอีกแห่งหนึ่ง อยู่ใกล้กับที่นั้น เปนปากธารมีน้ำจืด แต่ไม่มีมากนัก น้ำไหลริน ๆ มีศิลาใหญ่อยู่ที่ปากธาร ทรงพระราชหัดถเลขาเปนอักษรพระนามย่อ จ. ป. ร. แลเลขย่อศก ๑๑๘ ที่ศิลานั้น แลโปรดเกล้า ฯ ให้สลักลงไว้ตามรอยพระราชหัดถเลขานั้นเสร็จแล้ว ทรงฉายพระรูป แล้วเสด็จกลับมาที่หาดซึ่งเปนที่แรก

---

๑ พันพุฒอนุราช สุก ภายหลังได้เปนหลวงศรีสุพรรณดิฐ

๒ พระยารัตนเสรษฐี คอซิมก๊อง ณระนอง ภายหลังเปนพระยาดำรงสุจริตมหิศรภักดี

๓ เกาะเต่านี้เปนเกาะใหญ่แต่อยู่ห่างฝั่งมาก หาดอยู่ข้างด้านตวันตก เวลาลมตวันตกคลื่นใหญ่ เสด็จผ่านไปมา มีพระราชประสงค์จะประพาสหลายครั้ง ติดคลื่นไม่ได้ประพาส คราวนี้คลื่นราบจึงแวะประพาส

เสด็จขึ้น เพราะหาดทางที่จารึกอักษรพระนามนั้น เปนที่ตื้นแลมีศิลาขึ้นลำบาก จึงเสด็จขึ้นทางอื่น เสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียงมาประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาเที่ยง ครั้นเวลาบ่ายโมง ๓ ออกเรือพระที่นั่งมหาจักรีจากที่ทอดเกาะเต่า บ่าย ๔ โมงถึงเกาะลังกาจิ๋วทอดเรือพระที่นั่ง แต่ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นประพาศ เพราะน้ำขึ้นมาก ทางเสด็จเข้าถ้ำรังนกเปนที่ลำบาก[๑] เวลาทุ่ม ๑ ออกเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๑๙ เวลา ๒ โมงครึ่ง ถึงเขาสามร้อยยอด ทอดเรือพระที่นั่ง พบเรือกลไฟอาเลกซานดรา นำหนังสือมาถวายบังคมทูลพระกรุณาข่าวสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์ ซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๗ นี้ โปรดเกล้า ฯ ให้ลดธงบรรดาเรือทั้งปวงที่มาในกระบวน ครั้นเวลาเช้า ๔ โมง ออกเรือพระที่นั่งจากเขาสามร้อยยอด ข้ามอ่าวมาฝากตวันออก ถึงเกาะสีชังเวลาบ่าย ๕ โมง ทอดประทับแรม ไม่ได้เสด็จขึ้นประพาศ เวลากลางคืน พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช[๒] มากับเรือกลไฟมหาวชิราวุธ ของเอเซียเอติกกัมปนีมาถึง เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ฯ

---

๑ บรรดาเกาะรังนก เกาะลังกาจิ๋วนี้เปนที่ดูนกทำรังถนัดกว่าที่อื่น เพราะถ้ำรังนกอยู่ริมน้ำ แต่ถ้าเวลาน้ำขึ้น น้ำทเลท่วมถึงปากถ้ำ

๒ คือกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เสด็จกลับจากยุโรป

๏ วันที่ ๒๐ ไม่ได้เสด็จประพาสแห่งใด เวลาบ่าย ๒ โมงออกเรือพระที่นั่งจากเกาะสีชังมาเข้าสันดอน เวลาบ่าย ๔ โมง ถึงที่รองรุกปากน้ำเจ้าพระยา เวลาบ่าย ๕ โมง ทอดเรือพระที่นั่งประทับแรม ฯ

๏ วันที่ ๒๑ เวลาย่ำรุ่งออกเรือพระที่นั่งเข้าปากน้ำ ที่ป้อมทั้งสองยิงปืนใหญ่ถวายคำนับ เรือพระที่นั่งแล่นขึ้นมาตามลำน้ำถึงกรุงเทพ ฯ เทียบเรือพระที่นั่งที่ท่าราชวรดิฐ เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง เสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่ง เสด็จมาประทับพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ตรัสกับพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการที่มารับเสด็จ แล้วเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งมาเข้าประตูวิเศษไชยศรี พิมานไชยศรี ประทับพระที่นั่งจักริมหาปราสาท แล้วเสด็จขึ้น ฯ

ระยะทางเสด็จประพาศแหลมมลายู

๑ วันที่ ๑๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๙ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงรถพระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนินออกประตูพิมานไชยศรี ประตูวิเศษไชยศรี ไปประทับพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย มีพระราชดำรัสด้วยพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการ ที่มาส่งเสด็จพระราชดำเนินพอสมควรแล้ว เสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรี เรือพระที่นั่งใช้จักรขึ้นไปกลับลำที่สามเสน แล้วล่องลงไปตามลำน้ำเจ้าพระยา เมื่อเรือพระที่นั่งล่องลงไปใกล้จะถึงเรือรบรุสเซีย เรือรบรุสเซีย[๑] ได้ยิงสลุตรับเสด็จ ๒๑ นัด แลมีพลทหารเรือยืนแถว ร้องโฮเรถวายไชยมงคล เวลาเช้า ๕ โมงเศษ เรือพระที่นั่งถึงเมืองนครเขื่อนขันธ์ ที่ป้อมแผลงไฟฟ้ายิงปืนใหญ่สลุตเมื่อเรือพระที่นั่งผ่าน แลป้อมผีเสื้อสมุทยิงสลุตเมื่อเรือพระที่นั่งถึงเมืองสมุทปราการ หยุดเรือพระที่นั่งรอน้ำอยู่ที่เมืองสมุทปราการ ครั้นเวลาบ่าย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นประพาศเมืองสมุทปราการ เสด็จพระราชดำเนินไปตามทางสเตชั่นรถไฟ แลเสด็จกลับมาตามทางตลาดประทับที่วัดกลาง ทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ แลได้พระราชทานจตุปัจจัยเปนมูลค่าราคา ๔๐ บาท แก่พระปลัดผู้รักษาการพระอาราม เพราะพระครูสุนทรสมุทรเจ้าอาวาศไม่อยู่ แล้วเสด็จกลับเรือพระที่นั่งเวลาย่ำค่ำ ๕๐ นาที ออกเรือพระที่นั่งจากเมืองสมุทปราการ

---

๑ เรือรบรุสเซียเข้ามาเยี่ยมกรุงเทพ ฯ อยู่ในเวลานั้น

ข้ามสันดอนเวลา ๒ ทุ่ม เวลา ๕ ทุ่มถึงเกาะสีชัง เรือพระที่นั่งทอด ประทับแรมที่เกาะสีชัง ฯ

๏ วันที่ ๑๙ พฤษภาคม เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ออกเรือพระที่นั่งจากเกาะสีชัง ไปศรีมหาราชา เมื่อเรือพระที่นั่งถึงศรีมหาราชา สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวี ซึ่งเสด็จมาประพาศอยู่ในที่นี้ ได้เสด็จลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง พร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิวัฒนวิศิษฎ์ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นศรีมหาราชา เจ้าพระยาสุรศักดิมนตรี แลพระยาชลบุรี[๑] กับข้าราชการในมณฑลนี้รับเสด็จ เสด็จพระราชดำเนินไปประทับที่พลับพลาที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวี แล้วเสด็จไปประพาศที่บ้านเจ้าพระยาสุรศักดิมนตรี แลเสด็จประพาศทอดพระเนตรพระตำหนักสมเด็จพระบรมราชเทวี ซึ่งกำลังสร้างใหม่ที่บนเนินเขาแล้วเสด็จกลับมาณที่พลับพลา เสวยกลางวันแล้ว เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ออกเรือพระที่นั่งจากศรีมหาราชา มาหยุดเรือพระที่นั่งที่เกาะสีชัง เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จขึ้นประพาศเกาะสีชัง ทอดพระเนตรพระที่นั่งมันธาตุรัตนโรจน์ แลสถานที่ต่าง ๆ ในพระราชฐาน เวลาทุ่มเศษเสด็จเรือพระที่นั่ง เวลา ๒ ยามเศษ ออกเรือพระที่นั่งจากเกาะสีชัง ฯ

๏ วันที่ ๒๐ พฤษภาคม เวลาย่ำรุ่งเศษ เห็นเขาสามร้อยยอด แลเห็นเกาะแลเขาฝั่งตวันตกเปนลำดับมา เวลาย่ำค่ำ ๓๕ นาทีถึงปากน้ำ

---

๑ พระยาชลบุรี เจริญ จารุจินดา ที่เปนขุนพรหมรักษาอยู่แต่ก่อน

ชุมพร หยุดเรือพระที่นั่งที่เกาะเสม็ด พระยารัตนเสรษฐี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพร พระยาเพ็ชรกำแหงสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองชุมพร พระยาจรูญราชโภคากร ผู้ว่าราชการเมืองหลังสวน ได้มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสด้วยตามสมควร เวลา ๘ ทุ่มออกเรือพระที่นั่งจากปากน้ำชุมพร ฯ

๑ วันที่ ๒๓ พฤษภาคม เวลาย่ำรุ่งเศษถึงเกาะเต่า หยุดเรือพระที่นั่งที่เกาะเต่าด้านตวันออก แต่ไม่ได้เสด็จประพาศ เพราะไม่มีหาดที่จะเสด็จประพาศ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ ออกเรือพระที่นั่งจากเกาะเต่าถึงเกาะพงัน เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ทอดเรือพระที่นั่งที่อ่าวธารเสด็จ เสด็จขึ้นประพาศตามทาง ที่ขึ้นไปถึงอักษรพระนามชั้นต้น โปรดเกล้า ฯ ให้จารึกศักราช ๑๒๖๒ หมายปีที่เสด็จพระราชดำเนินที่น่าผาเติมลง เสร็จแล้วทรงฉายพระรูป แล้วเสด็จกลับลงมาสรงน้ำ ที่น้ำตกซึ่งเปนที่สรง แล้วประทับเสวยกลางวันที่ศาลา เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จกลับเรือพระที่นั่ง

อนึ่งในคืนวันนี้ โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการที่โดยเสด็จพระราชดำเนิน ประชุมรับพระราชทานอาหารเปนการรื่นเริง ในการวันประสูตรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมา ซึ่งเปนวันตรงในวันที่ ๑๒ แต่โปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนมามีการในวันนี้ ในการรื่นเริงนี้โปรดเกล้า ฯ ให้มีฉลากเครื่องแต่งตัว สำหรับพระราชทาน ให้แก่ผู้ที่รับเชิญจับแต่งตัวเช่นอย่างทุกปีที่เคยมา เวลาทุ่มเศษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทรงจับฉลากแล้ว โปรด

เกล้า ฯ ให้พระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการจับต่อไป ครั้นเสร็จการจับฉลากแต่งตัวพร้อมแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้เข้าไปนั่งโต๊ะ ซึ่งจัดตั้งไว้ที่ดาดฟ้าท้ายเรือพระที่นั่งนั้น พลทหารเรือทำเพลงแตร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับโต๊ะเสวย พร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการ ครั้นเสร็จการเลี้ยงแล้ว พระยาสุขุมาลบริหาร[๑] ซึ่งเปนผู้มีอายุมากกว่าผู้อื่น กล่าวคำถวายไชยมงคล แก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมาเสร็จแล้ว โปรดให้จับฉลากครั้งที่ ๒ พระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการผู้ใหญ่จับฉลาก[๒] แลมีสับสต่าง ๆ ในการรื่นเริง เวลา ๕ ทุ่มเศษเลิกการ ครั้นเวลา ๘ ทุ่มออกเรือพระที่นั่งจากเกาะพงัน ฯ

๏ วันที่ ๒๒ พฤษภาคม เวลาเช้า ๒ โมงเศษ เห็นเขาหลวง เมืองนครศรีธรรมราชฝั่งตวันตก ครั้นเวลาเช้า ๕ โมงถึงเกาะกระทอดเรือพระที่นั่งแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นประพาศที่เกาะนี้ เปนเกาะอยู่ตรงเมืองนครศรีธรรมราช แต่อยู่ห่างฝั่งมากกว่าเกาะทั้งปวง[๓] ในแถบหัวเมืองเหล่านี้ มีเกาะใหญ่เกาะหนึ่ง เกาะเล็กสองเกาะ ที่เกาะใหญ่ มีพวกแขกตานีมาตั้งหาฟองจะละเม็ดอยู่หลายคน แล้วทรงจารึก

๑ พระยาสุขุมาลบริหาร ชื่อแสง เปนจางวางหมอกุมาร

๒ คือ ฉลากทำกำหนดว่าจะต้องอธิบายเรื่องต่าง ๆ ถ้าใครจับถูกเรื่องอะไรถึงจะรู้ฤๅมิรู้จำเปนต้องอธิบายเรื่องนั้น จึ่งเปนการสนุก

๓ เกาะกระนี้ ถ้าทเลมีคลื่นเปนขึ้นไม่ได้ เพราะปการังมีช่องเฉภาะเรือเล็กเข้า ถ้ามีคลื่นเรือโดนปการังระดูลมตวันตกแล่นใบไปจากเมืองนคร ขากลับต้องเลยลงไปเมืองปัตนีก่อนจึงกลับมาได้ ด้วยเหตุนี้พวกชาวนครจึงไม่ไปตั้ง แลพวกแขกปัตนีจึงมาตั้งเก็บฟองตนุ

อักษรพระบรมนามาภิไธยโดยย่อ จ. ป. ร. แลเลข ๑๑๙ ที่น่าผา หมายบทเสด็จพระราชดำเนินมายังเกาะนี้ เปนครั้งที่ ๓ แลทรงฉายพระรูปเสร็จแล้ว เสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลาบ่ายโมง ๑๕ นาที ออกเรือพระที่นั่งต่อมา ฯ

๏ วันที่ ๒๓ พฤษภาคม เวลาย่ำรุ่งถึงเมืองกลันตัน เรือพระที่นั่งทอดที่ปากอ่าวเมืองกลันตัน ในที่นี้เรือมหาพิไชยเทพ ซึ่งล่วงน่ามาทอดอยู่ก่อนนั้น ได้ยิงปืนใหญ่ถวายคำนับรับเสด็จ ครั้นเวลาเช้า ๓ โมงเศษ พระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช แลข้าราชการในมณฑลนี้ กับพระยาพิพิธภักดี พระยากลันตัน พระโยธีปฏิยุทธ รายามุดา พระพิทักษ์ประชาราษฎร์ พระอำนาจอำนวยกิจ ตนกูอิศมาวี บุตรพระยากลันตัน ตนกูตำมะหงง หลวงศรีปตุกา ได้ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่งมหาจักรี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกที่ห้องชั้นกลาง มีพระราชดำรัสพระราชปฏิสัณฐารพระยากลันตัน แลรายามุดาเปนต้นตามสมควร แล้วเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกระเชียง เรือกลไฟเล็กจูง เรือพระที่นั่งแล่นไปเข้าแม่น้ำเมืองกลันตัน ผู้ที่มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทได้ลงเรือตามเสด็จด้วย ตามลำแม่น้ำนั้น พระยากลันตันได้จัดให้มีเรือทอดทุ่นบอกร่องน้ำเปนลำดับไปจนถึงเมืองกลันตัน ระยะทาง ๒ ชั่วโมงเศษ ครั้งนี้เรือพระที่นั่งขึ้นไปถึงเร็วกว่าคราวก่อน ฯ เรือพระที่นั่งหยุดที่ท่าน่าเมือง บนเมืองได้ยิงสลูตรับเสด็จด้วย เสด็จขึ้นไปประทับที่พลับพลา ซึ่งพระยากลันตันได้จัดไว้เปนที่รับเสด็จ เสด็จ

ประทับอยู่ประมาณครู่หนึ่งแล้ว เสด็จพระราชดำเนินไปตามทางลาดพระบาท มีปรำผ้าขาวดาด แลมีคนถืออาวุธ ยืนกลาบาทตลอดทาง เสด็จถึงบ้านพระยาเดชานุชิต ประทับเสวยกลางวันที่นั้นแล้ว เสด็จกลับมาตามทางเดิม ประทับที่ศาล ทอดพระเนตรผู้พิพากษาพิจารณาตัดสินความแล้ว เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรตลาด ซึ่งอยู่ข้างพลับพลาด้านใต้ ทอดพระเนตรราษฎรซื้อขายสิ่งของต่าง ๆ ทั่วแล้ว เสด็จกลับมาประทับพลับพลา ทอดพระเนตรลครแขกที่น่าพลับพลา ครั้นเวลาบ่าย ๒ โมง ๔๕ นาที เสด็จกลับมาตามทางเดิม ถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรี บ่าย ๔ โมงเศษ พระยากลันตัน รายามุดา ตามมาส่งเสด็จที่เรือพระที่นั่ง เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท แล้วกราบถวายบังคมลากลับไป เวลา ๘ ทุ่ม ออกเรือพระที่นั่งจากอ่าวเมืองกลันตัน ฯ

๏ วันที่ ๒๔ พฤษภาคม เวลาเช้าโมงเศษ ถึงปากอ่าวเมืองสายบุรี เรือพระที่นั่งทอดที่ปากอ่าว พระยาสุขุมนัยวินิต แลข้าราชการในมณฑลนครศรีธรรมราช กับพระยาสุริยสุนทรบวรภักดี พระยาสายบุรี ได้ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกในห้องชั้นกลางอย่างวันก่อน มีพระราชดำรัสตามสมควร แล้วเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกระเชียง เรือกลไฟเล็กจูงไปเข้าแม่น้ำตลุบันเมืองสาย เสด็จขึ้นที่ท่าฉนวนไปประทับพลับพลา ซึ่งพระยาสายบุรีได้จัดไว้เปนที่รับเสด็จ พระยาภูผาภักดีศรีสุวรรณประเทศ พระยาระแงะ ได้มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทด้วย แลเสวยกลางวันในที่นี้

แล้วเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกระเชียง ไปขึ้นที่ท่าเมืองสายบุรี ทอดพระเนตรศาลชำระความแล้ว ทรงพระดำเนินไปตามถนน ทอดพระเนตรร้านตลาดขายสิ่งของต่าง ๆ แล้วเสด็จไปประทับที่บ้านพระยาสายบุรี แล้วเสด็จกลับตามทางเดิม มาเสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียงเรือกลไฟเล็กจูง กลับมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ เวลา ๑๐ ทุ่ม ออกเรือพระที่นั่งจากปากอ่าวเมืองสายบุรีต่อมา ฯ

๏ วันที่ ๒๕ พฤษภาคม เวลาเช้า ๑ โมง ๔๐ นาที ถึงปากน้ำเมืองตานีทอดเรือพระที่นั่งแล้ว พระยาสุขุมนัยวินิต แลข้าราชการในมณฑลนครศรีธรรมราช ซึ่งลงเรือศรีธรรมราชตามเสด็จพระราชดำเนินมาด้วย กับพระยาพิทักษ์ธรรมสุนทรจางวาง พระยาพิพิธภักดี ผู้ช่วยราชการเมืองตานี พระยาณรงค์ฤทธิ์ พระยายะลา หลวงไพรพ่ายฤทธิ์ ผู้ช่วยราชการเมืองยะลา พระโยธานุประดิษฐ์ ผู้ช่วยราชการเมืองยะหริ่ง หลวงบุรานุรักษ์การ ผู้ช่วยราชการเมืองยะหริ่ง ได้ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกห้องชั้นกลาง มีพระราชดำรัสด้วยผู้ที่มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทตามสมควร แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตร ให้พระพิพิธภักดี ผู้ช่วยราชการเมืองตานี เปนพระยาวิชิตภักดีศรีสุรวังษาพระยาตานี แลข้าราชการในมณฑลนครศรีธรรมราชอีก ๓ นาย แล้วเสด็จประทับเรือพระที่นั่งกระเชียง เรือกลไฟเล็กจูงไปเข้าแม่น้ำเมืองตานี เสด็จขึ้นที่ท่าฉนวน ทรงพระดำเนินไปตามถนน มีปรำผ้าขาวดาดตลอดไป จนถึงบ้านพระยาตานี ถนนนี้เปนถนนตลาด

แขกขายสิ่งของต่าง ๆ เสด็จไปประทับบ้านพระยาตานี แลเสวยกลางวันในที่นี้ด้วย แลทอดพระเนตรแขกขับร้อง ประทับอยู่พอสมควรแล้วเสด็จกลับมาตามทาง แวะทอดพระเนตรบ้านพระยาตานีคนก่อนคือบิดาพระยาตานีเดี๋ยวนี้ทั่วแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับมาลงเรือพระที่นั่ง ล่องน้ำมาประทับท่าที่พักข้าหลวง[๑] เสด็จขึ้นทอดพระเนตรชนแกะในที่นี้ แล้วทรงพระดำเนินไปทอดพระเนตรออฟฟิศไปรษณีย์แลโทรเลข ศาลเมือง ที่ว่าการข้าหลวง โรงพักตำรวจภูธร อันตั้งอยู่หมู่เดียวกันนั้นทั่วแล้ว เสด็จไปประทับที่วัดตานีนรสโมสร ทอดพระเนตรโรงเรียนอันตั้งอยู่ในวัดนี้ ซึ่งโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินให้พระยาตานีสร้างขึ้น โรงเรียนนี้มีนักเรียน ๙ คนเสร็จแล้ว เสด็จเข้าไปทรงนมัสการพระในโบถแลเสด็จที่ศาลา ซึ่งพระราชทานเงินให้สร้างไว้แต่ก่อนนั้น กับได้พระราชทานจตุปัจจัย เปนมูลค่าราคา ๒๐ บาท แก่พระครูพิพัฒมสมณกิจเจ้าอาวาศวัดนี้ แลพระสงฆ์อีก ๒ รูป ซึ่งมาแต่เมืองยะหริ่ง แลสงฆ์ในวัดตานีนรสโมสรทั่วกัน แล้วเสด็จทรงพระดำเนินกลับมา ลงเรือพระที่นั่งล่องออกมาหยุดที่ตะพาน อันตั้งอยู่ที่ท่าตลาดจีน เสด็จขึ้นประพาศตามถนนตลาดจีน ถนนนี้มีปร่ำผ้าขาวดาด เหมือนกันกับถนนที่ไปบ้านพระยาตานี เสด็จไปถึงศาลเจ้าซูกงแล้ว เสด็จกลับมาตามทางเดิม ลงประทับเรือพระที่นั่งล่องออกปากอ่าวพ้นที่ตื้นแล้ว เรือกลไฟเล็กจูงต่อมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เวลา ๑๑ ทุ่ม ออกเรือพระที่นั่งจากปากอ่าวเมืองตานีต่อมา ฯ

---

๑ เสด็จคราวนี้เปนที่แรกตั้งแต่จัดมณฑลปัตตานี ครั้งนั้นยังขึ้นในสมุหเทศาภิบาล **มณฑลนครศรีธรรมราช**

๑ วันที่ ๒๖ พฤษภาคม เวลาเช้าโมง ๔๕ นาที ถึงเมืองจะนะ[๑] เรือพระที่นั่งทอดที่ปากอ่าว เวลาเช้า ๔ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกระเชียง เรือกลไฟเล็กจูงไปตามอ่าว เข้าลำแม่น้ำเมืองจะนะ เสด็จขึ้นที่ตะพานฉนวน ทรงพระดำเนินไปประทับพลับพลา ซึ่งกรมการได้จัดทำขึ้น สำหรับรับเสด็จที่เนินทรายชายอ่าว ประทับอยู่ประมาณครู่หนึ่ง แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่ง เรือกลไฟเล็กจูงเข้าไปตามแม่น้ำเมืองจะนะ แล้วเสด็จขึ้นที่ไร่ราษฎรแห่ง ๑ ซึ่งตั้งอยู่ริมลำแม่น้ำนี้ ประทับทอดพระเนตรดักนกชัน[๒] เสร็จแล้ว เสด็จกลับเรือพระที่นั่งเรือกลไฟเล็กจูงกลับออกมาตามลำแม่น้ำถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาบ่ายโมง ๔๐ นาที เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๐ นาที ออกเรือพระที่นั่งจากปากอ่าวเมืองจะนะ ถึงปากน้ำเมืองสงขลา เวลาบ่าย ๓ โมง ๕๕ นาที พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับเรือพระที่นั่งกระเชียง เรือกลไฟเล็กจูงไปขึ้นตะพานฉนวนที่ชายทเล แล้วทรงพระดำเนินไปตามตะพานประทับพลับพลา ซึ่งข้าหลวงได้จัดทำขึ้นสำหรับรับเสด็จ ที่สนามหญ้าข้างเขาตังกวน ในที่นี้มีพระยา

---

๑ เมืองจะนะเปนเมืองขึ้นเมืองสงขลา

๒ นกชันรูปคล้าย ๆ นกซ่อมแต่สีแดง เปนนกเที่ยวหากินเวลากลางคืน วิธีจับนั้น พวกพรานนกไปแอบอยู่ในซุ้มต้นไม้ตามป่าละเมาะ ได้ยินเสียงนกชันบินมาเวลากลางคืน พวกพรานก็ร้องเลียนเปนเสียงนกชัน ฝูงนกชันสำคัญว่ามีเพื่อนอยู่ที่นั่นก็บินลงมาในป่าละเมาะ ครั้นรุ่งสว่างนกชันตาฟาง พวกพรานเอากิ่งไม้ทำเปนรั้วล้อม เปิดช่องไว้ทาง ๑ เอาลอบที่ดักปลาไปตั้งที่ปากช่อง แล้วเอากิ่งไม้ฟาดให้เสียงดังต้อนนกชันมา นกชันวิ่งเราะรั่วมาถึงช่องเลยวิ่งเข้าลอบ จับเปนได้ทั้งหมด

วิเชียรคิรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา แลข้าราชการในมณฑลนครศรีธรรมราชเฝ้ารับเสด็จแลมีการชนโคถวายทอดพระเนตรที่น่าพลับพลาด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประทับทอดพระเนตรโคชนกันครู่หนึ่งแล้ว เสด็จทรงพระเก้าอี้หามไปตามทางขึ้นเขาน้อย บนเขานี้พระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ได้จัดการแผ้วถางเปนที่เรียบร้อย แลปลูกสร้างเปนที่สำหรับข้าหลวงพักอาไศรย ได้จัดการประดับประดาตกแต่งรับเสด็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับณที่นี้ ทอดพระเนตรภูมิสถานเมืองสงขลาอยู่จนเวลาย่ำค่ำ แล้วเสด็จทรงพระเก้าอี้หามลงมาตามทางเดิม ถึงเชิงเขาเสด็จทรงพระดำเนินมาตามตะพาน ลงประทับเรือพระที่นั่งเรือกลไฟเล็กจูงกลับมา ถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลา ๑ ทุ่ม ในคืนวันนี้แรมที่ปากอ่าวเมืองสงขลา ฯ

๏ วันที่ ๒๗ พฤษภาคม เวลาเช้า ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกระเชียง เรือกลไฟเล็กจูงไปเข้าปากน้ำเมืองสงขลา เสด็จขึ้นที่ตะพานน่าเมือง ในที่นี้มีพระยาวิเชียรคิรี แลข้าราชการในมณฑลนี้รับเสด็จ ทรงพระดำเนินเข้าไปในกำแพงเมืองสงขลา ประทับทอดพระเนตรศาลมณฑล แลที่ว่าการมณฑล ที่ว่าการอำเภอแขวงกลาง อันตั้งอยู่ในหมู่เดียวกันนั้นทั่วแล้ว เสด็จทรงพระดำเนินออกนอกกำแพงเมือง ไปตามถนนนอกกำแพงเมือง มีปรำใบไม้ดาดตลอดไป แล้วเสด็จเข้าไปประทับที่พักของข้าหลวง เสวยกลางวันในที่นี้ด้วย แล้วเสด็จทรงพระดำเนินจากที่พักข้าหลวง ไปตาม

ถนนถึงบ้านพระยาวิเชียรคิรี ประทับทอดพระเนตรบ้านพระยาวิเชียรคิรี แลทรงฉายพระรูปที่นี้ด้วย แล้วเสด็จทรงพระราชดำเนินออกจากบ้านพระยาวิเชียรคิรี ไปตามถนนที่จะไปตลาด แวะทอดพระเนตรบ้านพระยาสงขลา ชุ่ม ซึ่งบุตรหลานอยู่ แลที่ว่าการโยธา ที่ว่าการไปรษณีย์แลโทรเลข ซึ่งตั้งอยู่ที่ริมถนนตลาดนั้น แลทอดพระเนตรตลาดขายสิ่งของต่าง ๆ ทั่วแล้ว เสด็จไปประทับที่วัดมัชฌิมาวาศ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จเข้าไปในประตูวัด มีพระสงฆ์นั่งสวดไชยมงคลคาถาทั้งสองข้างประตู แลมีนักเรียนร้องคำฉันท์ถวายไชยมงคลด้วย แล้วเสด็จเข้าไปประทับในพระอุโบสถ พระสงฆ์ในพระอุโบสถมีพระศิริธรรมมุนี[๑] ซึ่งมาแต่เมืองนครศรีธรรมราชเปนประธานได้สวดไชยมงคลคาถา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงจุดเทียนนมัสการพระเสร็จแล้ว มีพระราชปฏิสัณฐารด้วยพระราชาคณะ แลพระครูตามสมควรแล้ว เสด็จออกจากพระอุโบสถ ทรงพระดำเนินต่อไปตามถนน ในระหว่างวัดดอนแย้ แลวัดเลียบ เสด็จเข้าไปทอดพระเนตรตรางคุมขังนักโทษ ทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่งเรือกลไฟเล็กจูงมาตามทางเดิม ถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ฯ

๏ วันที่ ๒๙ พฤษภาคม เวลาเช้า ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จห้องชั้นกลาง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ พระราชทาน

---

๑ พระสิริธรรมมุนี ม่วงวัดท่าโพธิ์เมืองนครศรีธรรมราช เดี๋ยวนี้เปนพระธรรมโกษาจารย์

สัญญาบัตร แลเครื่องราชอิศริยาภรณ์ แก่ข้าราชการในมณฑลนครศรีธรรมราช คือรับพระราชทานสัญญาบัตร ๑๒ นาย เครื่องราชอิศริยาภรณ์ ๒ นาย กับได้พระราชทานสัญญาบัตรข้าราชการ ให้พระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช นำไปพระราชทานอีก ๖ นาย

๑ ให้ขุนพินิจโวหาร เปนขุนประพันธ์ภารกิจ ตำแหน่งกรมการในกองข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครศรีธรรมราช ถือศักดินา ๔๐๐

๒ ให้พระยาพิพิธภักดี ผู้ช่วยราชการเปนเจ้าเมืองตานี มีนามตามตำแหน่งว่า พระยาวิชิตภักดี ศรีสุรวังษา รัตนาณาเขตร ประเทศราช พระยาตานี

๓ ให้หลวงสุนทรธนารักษ์ เปนหลวงเกษตรสารยุตก์ ตำแหน่งกรมการในกองข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครศรีธรรมราช ถือศักดินา ๒๐๐

๔ ให้ขุนพรพิทักษ์ เปนหลวงรัฐการประสิทธิ ตำแหน่งกรมการในกองข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครศรีธรรมราช ถือศักดินา ๒๐๐

๕ ให้ขุนอมรฤทธิธำรง เปนหลวงรัฐวุฒิวิจารณ์ ตำแหน่งกรมการในกองข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครศรีธรรมราช ถือศักดินา ๒๐๐

๖ ให้พระยศภักดี เปนพระยาสุนทราทรธุรกิจ ผู้ช่วยราชการเมืองสงขลา ถือศักดินา ๑๐๐๐

๗ ให้ขุนประสารอักษรพรรณ เปนหลวงพินิศนราธิกรณ์ ตำแหน่งกรมการเมืองสงขลา ถือศักดินา ๕๐๐

๘ ให้หลวงรองราชมนตรี เปนหลวงวิบูลย์บุรขัณฑ์ ตำแหน่งกรมการในกองข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครศรีธรรมราช ถือศักดินา ๖๐๐

๙ ให้นายโชติมหาดเล็ก เปนหลวงนิพัทธชนานุกูล ตำแหน่งนายอำเภอเมืองสงขลา ถือศักดินา ๔๐๐

๑๐ ให้นายก้านมหาดเล็ก เปนหลวงประจันต์จุธารักษ์ ตำแหน่งนายอำเภอเมืองนครศรีธรรมราช ถือศักดินา ๔๐๐

๑๑ ให้ขุนธรรมธรชาติ เปนหลวงพิชิตชโนประการ ตำแหน่งนายอำเภอเมืองนครศรีธรรมราช ถือศักดินา ๔๐๐

๑๒ ให้ขุนศรีสรกรรม เปนขุนพิทักษ์ธนสาร ตำแหน่งกรมการในกองข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครศรีธรรมราช ถือศักดินา ๔๐๐

๑๓ ให้นายเทียง เปนหลวงพำนักนิคมคาม ตำแหน่งนายอำเภอเมืองนครศรีธรรมราช ถือศักดินา ๔๐๐

๑๔ ให้หลวงต่างใจ เปนหลวงสาทรประสิทธิผล ตำแหน่งนายอำเภอเมืองจะนะ ถือศักดินา ๔๐๐

๑๕ ให้ขุนไชยมนตรี เปนหลวงสกลกิจจานุวัตร ตำแหน่งนายอำเภอเมืองเทพา ถือศักดินา ๔๐๐

๑๖ ให้หมื่นบรรจงสมบัติ เปนขุนวิวิธวัฒนาทร ตำแหน่งกรมการในกองข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครศรีธรรมราช ถือศักดินา ๔๐๐

๑๗ ให้หมื่นพิไชยเสนา เปนขุนรานุกูลกิจ ตำแหน่งกรมการในกองข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครศรีธรรมราช ถือศักดินา ๔๐๐

แล้วเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกระเชียง เรือกลไฟเล็กจูงไปเข้าปากน้ำเมืองสงขลา ผ่านน่าเมืองไปถึงเกาะยอ เสด็จขึ้นที่ตะพาน ทรงพระดำเนินไปประทับบนพลับพลา ซึ่งพระอนันตสมบัติ[๑] เปนผู้จัดทำไว้รับเสด็จ ประทับอยู่ประมาณครู่หนึ่งแล้ว เสด็จไปทอดพระเนตรภูมิที่ซึ่งราษฎรทำสวน แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรปั้นหม้อที่โรงปั้นหม้อของราษฎรแห่งหนึ่ง แล้วเสด็จกลับมาประทับพลับพลา เสวยกลางวันในที่นี้แล้ว เสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่ง เรือกลไฟเล็กจูงกลับมาตามทางเดิม ถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ฯ

๏ วันที่ ๒๙ พฤษภาคม พระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช พระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา กับข้าราชการในมณฑลนี้ ได้ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทส่งเสด็จณเรือพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเหรียญดุษฎีมาลา เข็มศิลปวิทยาแก่พระยาวิเชียรคีรี ในการที่เปนช่างทำการได้ดีหลายประการ แล้วข้าราชการตามที่กล่าวนามมาแล้วนั้น กราบถวายบังคมลากลับไป เวลาบ่าย ๔ โมง ออกเรือพระที่นั่งจากปากน้ำเมืองสงขลาต่อมา ฯ

---

๑ พระอนันตสมบัติ เอม ณสงขลา น้องพระยาวิเชียรคีรี ชม

๏ วันที่ ๓๐ พฤษภาคม เวลาเช้าโมงเศษถึงเกาะพงัน ทอดเรือพระที่นั่งที่เกาะพงัน ไม่ได้เสด็จขึ้นประพาศ คืนวันนี้ประทับแรมที่เกาะพงัน ฯ

๏ วันที่ ๓๑ พฤษภาคม เวลาย่ำรุ่งออกเรือพระที่นั่ง จากเกาะพงันไปทอดที่เกาะสมุยน่าแม่น้ำ วันนี้เปนวันตรงกับวันสิ้นพระชนม์สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน แลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพ็ชรรัตน สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ ได้ทรงพระราชดำริห์ที่จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศล เมื่อเรือพระที่นั่งถึงแล้วเจ้าพนักงานได้ขึ้นไปจัดการบนบก มีพลับพลาที่ประทับ แลมีโรงฉันปลูกล้อมรอบพระเจดีย์ ซึ่งเปนของขรัวพุทธสรสร้างไว้ในที่วัดนี้ ที่พลับพลาตั้งพระพุทธรูป แลพระทนต์สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตนบนม้าหมู่ มีเครื่องนมัสการพร้อม เวลาเช้า ๒ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกระเชียง ไปขึ้นตะพานที่หาดทรายเกาะสมุย ทรงพระดำเนินไปตามทางลาดพระบาท ประทับที่โรงฉัน พระสาสนดิลก[๑] ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลชุมพรเปนประธาน กับพระสงฆ์เจ้าคณะเมืองหลังสวน เมืองชุมพร เมืองไชยา แลพระสงฆ์ตามวัดต่าง ๆ ในเกาะพงันแลเกาะสมุยรวมทั้งสิ้น ๗๖ รูป ได้นั่งอยู่ในโรงฉันเปนลำดับไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบาตรแล้วโปรดเกล้า ฯ ให้พระบรมวงษานุวงษ์ แลราษฎรที่มาคอยตักบาตร

---

๑ พระสาสนดิลก คำ ภายหลังมาสึกออกมารับราชการ เดี๋ยวนี้เปนพระยาวิจิตรธรรมปริวัตร

นั้น ตักบาตรพระสงฆ์ต่อไป เสร็จการตักบาตรแล้วพระสงฆ์รับพระราชทานฉัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประทับทอดพระเนตรพระสงฆ์ฉันอยู่ประมาณครู่หนึ่ง แล้วเสด็จไปประทับพลับพลา ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินแก่ราษฎร ที่มาช่วยตักบาตรพระสงฆ์ในการพระราชกุศลนี้ทั่วกัน ครั้นพระสงฆ์ฉันแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้นิมนต์พระสงฆ์ที่เป่นชั้นเจ้าคณะ เจ้าอธิการรวม ๒๐ รูป มีพระสาสนดิลกเป่นประธาน ขึ้นไปบนพลับพลา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทอดผ้าไตรแล้วโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมา แลเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ ทรงทอดผ้าไตรต่อไปจนครบ ๒๐ เท่าจำนวนพระสงฆ์ ๆ สดัปกรณ์แล้ว ไปครองไตร ๆ เสร็จแล้วได้มานั่งที่ตามเดิม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์สัตตปริตโดยสังเขป จบแล้วเจ้าพนักงานได้นิมนต์พระครูโสภณเจติการาม[๑] วัดโพธารามเมืองไชยาขึ้นไปเตรียมถวายเทศนาบนพลับพลา โปรดเกล้า ฯ ให้ถวายของว่างแก่พระสงฆ์ ๒๑ รูป ให้ฉันเพน ส่วนพระสงฆ์ที่โรงฉันนั้น ก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ถวายของว่างฉันเพนเหมือนกัน ครั้นพระสงฆ์ฉันแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงจุดเทียนนมัสการทรงธรรม พระครูโสภณเจติการาม ได้ขึ้นบนธรรมาศน์ไม้ไผ่ผูกใบมะพร้าว ถวายเทศนาสังเวคกถา เปนสำเนียงชาวเมืองตวันตก ครั้นเทศนาจบแล้ว

---

๑ พระครูโสภณเจติการาม ชื่อหนูอยู่วัดโพธารามเมืองไชยา เดี๋ยวนี้เปนพระราชาคณะที่พระชยาภิวัฒน์

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทอดผ้าไตรสดัปกรณ์ แลทรงประเคนของไทยธรรมตามสมควร แล้วตถเปนมูลค่าจตุปัจจัย ๕๐ บาท แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้นิมนต์พระสงฆ์ ซึ่งไม่ได้สวดมนต์ขึ้นมาบนพลับพลา สมทบกับพระสงฆ์ที่สวดมนต์แลถวายเทศน์เปน ๗๖ รูป สวดธรรมสังคิณีมาติกาเปนต้นแล้ว สดัปกรณ์แล้วถวายอนุโมทนาพระราชทานปัจจัยมูลรูปละ ๑ บาท แล้วเสด็จกลับลงประทับเรือพระที่นั่งกระเชียง ออกจากเกาะสมุย มาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาเที่ยงเศษ เวลาบ่ายโมงเศษ ออกเรือพระที่นั่งจากเกาะสมุย มาทอดที่เกาะพงัน แลได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานผ้าแจกพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการ บรรดาที่โดยเสด็จพระราชดำเนินทั่วกัน เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จขึ้นประพาศบนเกาะพงัน แลสรงน้ำในลำธารเสด็จเช่นก่อน ๆ มา ครั้นสรงน้ำแล้ว เสด็จกลับมาประทับพลับพลา ทรงจารึกอักษรจีนย่อแลเลข ๑๑๙ บนตัวอักษรจีนย่อนั้นที่ก้อนศิลาตรงพลับพลาที่ประทับ ครั้นเสร็จแล้วทรงปลูกต้นจันกะภ้อ๔ต้นในที่ใกล้พลับพลา แลทรงปล่อยไก่แลนกพิราบไว้ที่เกาะนี้ เพื่อให้เกิดพืชพรรณต่อไป เวลาย่ำค่ำเศษ เสด็จเรือพระที่นั่งมหาจักรีคืนวันนี้ประทับแรมที่เกาะพงัน ๚

๏ วันที่ ๑ มิถุนายน เวลาย่ำรุ่งออกเรือพระที่นั่งจากเกาะพงันตัดตรงไปศรีมหาราชา วันนี้เดินเรือพระที่นั่งทั้งกลางวันกลางคืน ๚

๏ วันที่ ๒ มิถุนายน เวลาย่ำรุ่งถึงศรีมหาราชา ทอดเรือพระที่นั่งณที่นี้ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราช

เทวี ได้ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท พร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิวัตนวิศิษฎ์ในเรือพระที่นั่ง เวลาเช้า ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จลงเรือพระที่นั่งกระเชียง ไปประทับที่พลับพลาสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวี ตำบลศรีมหาราชา เสวยกลางวันณที่นั้น เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ได้เสด็จทรงม้าพระที่นั่ง ไปทอดพระเนตรที่ประทับสมเด็จพระบรมราชเทวี ที่ทำใหม่บนเนินเขา แล้วทรงปลูกต้นพวาต้นหนึ่ง สมเด็จพระบรมราชินีนารถทรงปลูกต้นหนึ่ง แล้วเสด็จกลับมาประทับณที่พัก จนเวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จกลับถึงเรือพระที่นั่ง เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ออกเรือพระที่นั่งจากศรีมหาราชา มาทอดที่เกาะสีชัง เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นประพาศเกาะสีชัง ประทับที่พระที่นั่งมันธาตุรัตนโรจน์ แล้วเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลาทุ่มเศษออกเรือพระที่นั่งจากเกาะสีชัง ถึงสันดอนเวลา ๔ ทุ่มเศษ เรือพระที่นั่งติดตื้นแล้วเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกระเชียงมาขึ้นเรือมุรธาวสิทธิสวัสดิ ๆ ได้ใช้จักรจากปากน้ำมาหยุดที่น่าเมืองสมุทปราการ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกระเชียง มาขึ้นที่ตะพานน่าสเตชั่นรถไฟ ทรงพระดำเนินมาขึ้นรถไฟ ๆ ใช้จักรต่อมาถึงสเตชั่นวัวลำพอง เวลา ๓ ยามเศษ ในที่นั้นมีพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทรับเสด็จอยู่เปนอันมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสปฏิสัณฐารด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ แลข้าราชการที่มาเฝ้ารับเสด็จตามสมควร แล้วเสด็จทรงรถพระที่นั่งกลับพระบรมมหาราชวัง เปนสิ้นการเสด็จประพาศหัวเมืองชายทเลฝั่งตวันตกแต่เท่านี้ ฯ